

Pád babylonské věže. Rozmanitost jazyků a příčiny jejího ohrožení ve 21. století

„Podobně jako živočišné druhy i jazyky můžeme dělit do skupin a podskupin a řadit je buď přirozeně podle jejich původu, nebo uměle podle jiných kritérií. Dominantní jazyky a nářečí se značně rozšiřují a způsobují postupné vymírání jiných jazyků. Vymře-li jazyk, podobně jako živočišný druh se už nikdy znovu neobjeví.“ Napsal Charles Darwin v knize O původu člověka (1871), de facto zakladatelské díle evoluční antropologie, od jehož vydání letos uplynulo 150 let. Více než 10 let Darwin shromažďoval podklady, než aplikoval svou evoluční teorii, představenou v knize O vzniku druhů (1859), na lidský druh. Jazyky mu sloužily jako příklady, na kterých vysvětloval principy klasifikace (biologické systematiky, která má mnoho společného s historickou lingvistikou), přírodního výběru a toho, jak může selekce vést k extinkci celých populací nebo druhů. Problematika jazykových extinkcí je dnes nanejvýš aktuální. Jazyky mizejí závratnou rychlostí, která si v ničem nezadá s tempem vymírání druhů. Podle databáze Ethnologue je ohroženo 42,3 % jazyků. Zbýlých 57,7 % má stabilní populaci mluvčích, všechny děti v populaci se jazyku učí a používají ho v běžné mluvě. Do kategorie úřední jazyk však spadá jen 7,5 % všech jazyků. Varovné projevy hovoří o tom, že v průběhu 21. století bude 50–90 % jazyků nahrazeno těmi dominantními.

Přibližně 7 tisíc jazyků, jimiž se v současnosti na světě mluví, má podobné rozšíření jako živočišné a rostlinné druhy, což je dáno tím, že kulturní diverzita je stejně jako biodiverzita podmíněná produktivitou a prediktabilitou prostředí a přítomností geografických bariér. Toto mozaikovitě prostředí podporuje dlouhodobé přežívání malých populací a udržení rozdílů mezi nimi. Řadu jazyků s malými areály tak nalezneme v členitých oblastech tropů a subtropů. Důsledkem je, že většinu užívá malý počet mluvčích – 96 % jazyků hovoří jen asi 3 % světové populace. Mnohým z nich proto hrozí vymření. První dramatický pokles jazykové rozmanitosti byl zřejmě zapříčiněn šířením zemědělství ve střed-

ním holocénu před více než pěti tisíci let. Velkou vlnu vymírání, jejíž důsledky stále pocítujeme, odstartoval nástup kolonialismu v 16. století a navazující industrializace a globalizace. I když jsou kulturní diverzita a biodiverzita provázány stejnými charakteristikami prostředí – více ohrožených jazyků nalézáme tam, kde je více ohrožených druhů – příčiny se liší. Živočišné a rostlinné druhy ohrožuje hlavně růst lidské populace a ztráta přirozeného prostředí, u domorodých jazyků jde především o společenské a ekonomické změny. K těm patří zvýšení podílu smíšených manželství, přechod k tržní ekonomice, urbanizace a rozvoj infrastruktury v odlehlých oblastech nebo i školní docházka a vzdělanost – vše, co je dobré a žádoucí. O to těžší bude zachovat jazykovou diverzitu.

Diverzita jazyků a její distribuce

Na světě se mluví více než 7 tisíci navzájem více či méně nesrozumitelnými jazyky. Jazyková (etnolingvistická) diverzita je tak plně srovnatelná s diverzitou tříd suchozemských obratlovců, např. savců (ca 6 500 druhů) nebo ptáků (ca 10 500). S rozlišováním jazyků je to přitom obdobně složité jako u druhů. Jak na to přijde, že zatímco němčina a holandština jsou jazyky, bavorštinu a švýcarštinu řadíme mezi dialekty?

Hranice mezi jazykem a dialektem není ostrá. Obvykle se za kritérium jazyka označuje 70 % vzájemné nesrozumitelnosti, ale lingvisté rádi napůl žertem tvrdí, že jazyk je dialekt, za kterým stojí vlastní armáda a loďstvo. Rozlišení oficiálních jazyků je přirozeně i záležitost politická. Lze to ilustrovat rozpadem srbochorvatštiny na srštinu, chorvatštinu, bosenštinu a černo-horštinu během několika desetiletí, nebo naopak udržováním ideálu jedné arabštiny, přestože její „dialekty“ (např. syrský, egyptský nebo marocký) se od sebe liší jako dnešní románské „jazyky“ a rozdíl spočívá hlavně v ideálu arabské národní jednoty.

Průměrný (mediánový) jazyk má zhruba 7 tisíc mluvčích, ale to se značně liší napříč oblastmi světa. V Severní a Jižní Americe a v Tichomoří (včetně Austrálie a Nové Gui-

neje) je to okolo jednoho tisíce, v Evropě 30 tisíc. Více než polovina jazyků spadá do kategorie od jednoho do sta tisíc mluvčích. Čeština s více než 13 miliony rodilých mluvčích patří 200 let od národního obrození do první setiny všech jazyků.

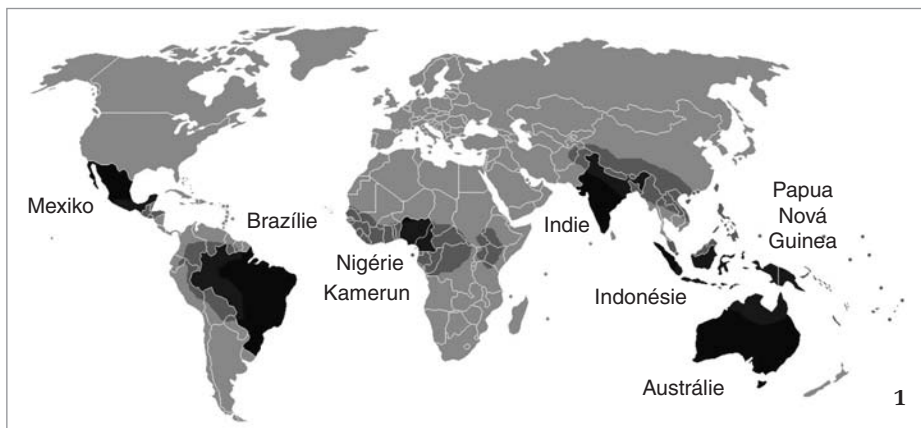
Nejenže je kulturní diverzita srovnatelná s biodiverzitou, má také podobnou globální distribuci. Více jazyků nalezneme v tropech, na ostrovech a v horách. Největším počtem se může pyšnit Papua Nová Guinea, stát na tropickém ostrově s hornatým vnitrozemím a menšími ostrovy, kde se při 7,6 milionu obyvatel mluví 839 původními jazyky (zhruba 12 % všech jazyků). Naproti tomu v Číně s 1,4 miliardy obyvatel a zhruba dvanáctinásobnou rozlohou se mluví jen 274 původními jazyky, z nichž pouze 56 je oficiálně vládou uznáváno.

Skutečnost, že jazyků je obecně hodně tam, kde žije i hodně druhů, není příčinná závislost, ale důsledek toho, že kulturní i biologická diverzita jsou vytvářeny stejnými podmínkami prostředí. Více jazyků nalezneme v oblastech ekologicky produktivních, klimaticky stabilních a topograficky variabilních, které umožňují soběstačnost, dlouhodobé přežívání i v malých populacích a geografickou izolaci vedoucí k odlišení se od okolních populací a k udržení těchto rozdílů.

Někteří humanitní vědci reagují na skutečnost, že něco tak vznešeného, jako je kulturní diverzita lidstva, je dáno teplotou a vlhkostí, s jistou nelibostí. Nejde však o nijak nové zjištění. Americký antropolog Joseph Birdsell si již v 50. letech 20. století povšiml, že území domorodých (aboridžinských) kmenů v severní Austrálii jsou nahlučená spíše v oblastech s většími srážkovými úhrny a v blízkosti vodních toků. Podobná pozorování byla později potvrzena různými statistickými metodami a na rozmanitých prostorových škálách, včetně globální. Přitom platí, že teplota a srážky predikují jazykovou diverzitu lépe než topografie (např. výšková členitost území nebo hustota říční sítě). Zvyšující se hustota a zmenšující se areály jazyků spolu s narůstající produktivitou a předvídatelností prostředí se projevují latitudinálním gradientem diverzity a Rappaportovým pravidlem, známými z ekologie: od pólů k rovníku přibývá druhů a zmenšují se jejich areály.

Existují však oblasti světa, kde ani sofistikované statistické modely, zahrnující různé faktory prostředí, nepodchytí skutečnou rozmanitost jazyků. Vyšší než očekávanou diverzitu najdeme např. v jihovýchodní Asii a Himálaji, v rovníkové Africe, ve Střední a Jižní Americe nebo na Nové Guineji. Je to mimo jiné proto, že diverzita jazyků (stejně jako druhů) stoupá s ekologickou produktivitou supralineárně. Souhra přírodních faktorů je víc než jejich součet – diverzita plodí diverzitu. Méně jazyků, než bychom čekali, tak nalezneme v oblastech, jako je jihovýchod USA nebo jihovýchodní Austrálie, které byly jako jedny

1 Více než polovinou ohrožených jazyků se mluví v pouhých 8 zemích (na mapě černě). Tyto země se nacházejí uvnitř nebo na periferiích jazykové nejrozmanitějších oblastí světa (tmavě šedě). Podle Ethnologue a Wikipedia (odkazy uvedeny na webu Živý)

z prvních zasaženy kolonialismem. Nabízí se vysvětlení, že o zdejší jazykovou diverzitu jsme přišli v raném novověku, předtím, než jsme ji stačili zdokumentovat.

Vědomí, že diverzita jazyků závisí na prostředí stejně jako diverzita měkkých, cévnatých rostlin nebo bakterií, svádí k tomu, považovat záhadu za vyřešenou, ale tak jednoduché to není. Existují dva podstatné rozdíly. Dnešní jazyková rozmanitost je nesrovnatelně mladší než druhová diverzita (stovky, maximálně tisíce let) a areály jazyků jsou nesrovnatelně menší než areály druhů (průměrný areál jazyka, zhruba 1 000 km², je 250krát menší než průměrný areál např. savčího druhu). Areály jazyků se zpravidla nepřekrývají a diverzita je tedy nikoli funkcí toho, kolik linií dokáže koexistovat na daném území, ale kolik je jich na tomto území nahloučeno vedle sebe.

Ohrožení jazyků a jeho příčiny

Z vysoké lokální diverzity tak nevyhnutelně plyne i vysoká ohroženost, protože tam, kde je více jazyků, mají menší areály a také méně mluvčích (obr. 1). Distribuce velikosti areálů i populací mluvčích je přibližně logaritmicko-normální, což znamená, že velké množství jazyků je „malých“. Přibližně 300 jazyků má areál menší než 20 km² a 1 500 (přes 20 %) jazyků má méně než 1 000 mluvčích. Přestože i v takto malých populacích dokážou mnohé jazyky dlouhodobě přežívat, vzácné jsou více ohroženy různými demografickými a environmentálními výkyvy. Příkladem je sopečná erupce na ostrově Sumbawa, která v r. 1815 vyhladila populaci mluvčích nejzápadnějšího papuánského jazyka Tambora. Nosná kapacita prostředí tak drží diverzitu na uzdě – je nevyhnutelné, že jednotlivým jazykům hrozí vymření hlavně tam, kde je jazyků nejvíc.

Dalším zdrojem ohrožení je ztráta uplatnitelnosti a společenské prestiže. Jde o obdobu Alleeho efektu v ekologii – snižující se pravděpodobnost nalezení vhodného sociálního či sexuálního partnera při klesajících populačních hustotách. S jazyky je to podobné. Jak se snižuje hustota populace mluvčích, klesá pravděpodobnost nalezení „krajana“ a s tím i motivace určitým jazykem mluvit nebo se mu učit. Výzkumy v bilingvních oblastech, např. v Korutanech v jižním Rakousku, kde se mluví rakousky i slovinsky, ukazují, že pravděpodobnost přechodu na druhý jazyk je dána (vedle celkové počtu mluvčích) právě počtem interakcí s mluvčími rodného jazyka.

Stejně jako na sebe „sedí“ mapy jazykové a druhové diverzity, odpovídají si i mapy ohroženosti. To je však pouze důsledek podobné distribuce kulturní diverzity a biodiverzity – hodné ohrožených druhů a jazyků se vyskytuje tam, kde je hodné druhů a jazyků. Spočítáme-li podíl ohrožených druhů a jazyků z celkové diverzity v dané oblasti, čísla se liší. Už to samo o sobě naznačuje rozdílné příčiny ohrožení. Uvedený podíl jazyků nezávisí na populační hustotě, nadmořské výšce ani odlehlosti, zato je ovlivněn socioekonomickými faktory. Spolehlivým prediktorem ohroženosti jazyků v regionu je hrubý domácí produkt (HDP), který podchytí také vzdělání a globalizaci. HDP dále pozitivně koreluje s velikostí areálů, což naznačuje, že v regionech, kde dochází k ekonomickému roz-

voji dlouhodobě, už hodně jazyků vymřelo a zbyly jen jazyky s velkými areály.

Vymírání jazyků v minulosti a dnes

Někteří jazykovědci odhadují, že před vznikem zemědělství se na světě mluvilo 12–20 tisíci jazyky. Vznik produkce potravin ve středním holocénu způsobil dramatický populační růst a šíření raných zemědělců a pastevců, jejich způsobu života i jazyků. K „zemědělským“ jazykům patří např. indoevropské v západní Eurasii, bantuské v subsaharské Africe nebo austronéské v Indonésii a Tichomoří. Analýza diverzifikačních rychlostí založená na fylogenetických stromech ukázala, že během středního holocénu se počet zemědělských jazyků zdvojnásobil každých zhruba 700 let. Nepochybně se tak dělo na úkor jazyků lovců-sběračů, kteří byli postupně přečísleni a kulturně asimilováni přicházejícími zemědělci a pastevci. Pokles tak možná započal již před více než pěti tisíci let.

Identifikovat dávné jazykové extinkce není snadné, už proto, že naprostá většina jazyků nemá žádný písemný záznam (výjimkou je např. staroslověnština, nemalou zásluhou věrozvěstů Cyrila a Metoděje). Na některé extinkce lze usuzovat z tvaru fylogenetických stromů – osamocené linie značí vymřelé příbuzné. Tzv. jazykové izoláty jsou zpravidla pozůstatky dříve rozšířených jazykových rodin, jakousi jazykovou obdobou latimerií, ptakopysků a dalších „živoucích fosilií“. Patří sem např. baskičtina na pomezí Francie a Španělska, o které se předpokládá, že je posledním pozůstatkem předindoevropského osídlení jižní a západní Evropy, či lovecko-sběračské jazyky hadza a sandawe ve východní Africe, přežívající zde obklopeny jazyky bantuských a nilosaharských zemědělců a pastevců, nebo několik izolovaných jazyků na Andamanských ostrovech, kam nepřišlo zemědělství z jihovýchodní Asie nebo Indonésie.

Další vymírání jazyků přišlo v 16. století s nástupem evropského kolonialismu. Zavlečené patogeny, změna tradičního způsobu života i cílená likvidace některých místních kultur vedly k dramatickému poklesu jazykové diverzity v daných regionech. Tehdy započaté změny pokračují dodnes, kdy jazyky mizejí překotným tempem (od r. 1960 vymře jeden jazyk zhruba každé tři měsíce). Jen za poslední rok jsme přišli o jazyk kawahíva ze skupiny tupí-guaraní v Brazílii, irokézský jazyk tuscarora v Kanadě nebo o sare na Andamanských ostrovech (v tomto století již čtvrtý vymřelý jazyk z této oblasti). Prognózy se různí, ale nejčastěji se hovoří o tom, že asi polovina všech jazyků je ohrožená. Pokud posuzujeme podle stejných kritérií jako u kategorií červeného seznamu IUCN (blíže na str. CLVI), dojdeme k závěru, že jazyky jsou na tom hůře než rostlinné a živočišné druhy. Okolo 5 % popsáných jazyků již vymřelo. Do všech kategorií ohroženosti také spadá větší podíl jazyků než např. savců a ptáků. Podíl jazyků, jejichž stupeň ohrožení nedokážeme posoudit, protože nemáme potřebné údaje, je rovněž vyšší.

Zhodnocení stupně ohrožení jazyka je však velmi obtížné a smysluplné srovnání stejné tak. Nejde pouze o velikost populace mluvčích, klíčové je, jestli se jazyk přenáší mezigeneračně. Nejčastěji používanou

popisující metrikou je EGIDS (Expanded Graded Intergenerational Disruption Scale) – stupeň narušení mezigeneračního přenosu, využívaná databázi Ethnologue. Obsahuje 12 kategorií a podkategorií, které se snaží podchytit prestiž jazyka a „přístup“ rodilých mluvčích k němu. Některé jazyky mohou mít desítky tisíc mluvčích, a přitom být na pokraji vymření, protože děti jimi nemluví, ale učí se jiným, dominantním jazykům. Klíčový rozdíl mezi vymíráním druhů a jazyků spočívá právě v tom, že lidé rodné jazyky, někdy z donucení, jindy spontánně, opouštějí. Vymření jazyka zřídka znamená vymření celé populace mluvčích. Častěji jazyk zvolna upadá v zapomnění jako jiné mizející tradice.

Někdy se jazyk považuje za vyhynulý, pokud jím nemluví mladá generace (takový jazyk se nazývá moribundní). Jindy je za okamžik smrti jazyka pokládána smrt předposledního mluvčího (jazykem se již nekomunikuje) a nejčastěji úmrtí posledního mluvčího. Některé jazykovědci mají za to, že jazyk, kterým se již nemluví, není úplně mrtvý, pokud se jeho části uchovávají jinak, např. jako výpůjčky v jiných jazycích. Takto v řadě indoevropských jazyků „přežívá“ latina a starořečtina. U středoafričských pygmejů, kteří dnes mluví bantuskými a nilosaharskými jazyky, přežívají prvky jejich původních jazyků ve formě specializovaného slovníku týkajícího se zvířat, rostlin a lovecko-sběračských technik. V češtině máme pozůstatky keltských jazyků v místních názvech (včetně velmi „českých“ jako Vltava, Ríp nebo Bohemia). Jestliže je jazyk duše národa, jak napsal Karel Čapek, pak duše může skutečně přežívat i po smrti. Zachoval-li se písemný či mluvený záznam, může být vymřelý jazyk vzkříšen. Příkladem je semitská hebrejšťina nebo keltská kornština. Livonština (ugrofinský jazyk v Pobaltí, nepříbuzný litevštině a lotyšštině), která byla prohlášena za vyhynulou před 8 lety, se probírá k životu díky snahám mladé generace o její vzkříšení.

Biologická a kulturní diverzita mizí na stejných místech – tam, kde je jí nejvíc, ale z odlišných příčin. Ztráta schopnosti hovořit rodným jazykem je nejlépe predikována dostupností toho, po čem lidé touží. Názorný je příklad Papui Nové Guineji, která představuje ideální přírodní laboratoř – je ohniskem jazykové diverzity, ale také zde neprobíhal koloniální útlak, který vedl k vymření jazyků v Americe a v Austrálii. Rozsáhlá studie cílicí na místní mladou generaci ukázala, že ztrátu schopnosti mluvit rodným jazykem způsobuje mimo jiné narůstající podíl jazykově smíšených manželství a přístup ke vzdělání (jen zhruba třetina studentů mluví stejným jazykem jako jejich nejlepší kamarád ve škole). Vztahy vznikající bez ohledu na rodný jazyk jsou největším zdrojem ohrožení domorodých jazyků. Mezi další faktory patří rozvoj tržní ekonomiky, která nahrazuje tradiční soběstačnost, a zvyšující se socioekonomický status, rozvoj infrastruktury (hlavně dopravní spojení rodné vesnice se zbytkem světa), stěhování se do měst a rozvoj moderních dovedností (práce s počítačem apod.) na úkor těch tradičních. Lidé si svou babylonskou věž rozebírají sami.

Použitá literatura uvedena na webu Živy.